

УДК 343.98

Б.Є. Лук'янчиков,
кандидат юридичних наук, доцент
В.Є. Лук'янчикова

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ В ПОДОЛАННІ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ

У статті розглянуто психологічні прийоми в подоланні протидії розслідуванню злочинів, яке потребує використання правоохоронними органами різноманітних засобів та прийомів. Із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу значно розширені засоби пізнавальної діяльності запровадженням інституту негласних слідчих (розшукових) дій. Проте це не може вирішити усіх проблем, що пов'язані з розробленням та використанням прийомів психологічного впливу на осіб, які протидіють розслідуванню. Аналізу цих питань присвячена зазначена стаття.

Ключові слова: слідча (розшукова) дія, слідча ситуація, тактичний прийом, психологічний вплив, обман, критерії допустимості психологічного впливу.

В статье рассматриваются психологические приемы преодоления противодействия расследованию преступлений, которое ставит перед правоохранительными органами задачу широкого использования разнообразных средств, приемов и методов. С принятием нового Уголовного процессуального кодекса существенно расширены средства познавательной деятельности. В первую очередь, это институт негласных следственных (розыскных) действий. Однако это не может решить всех проблем, связанных с разработкой и использованием приемов психологического воздействия на лиц, которые противодействуют расследованию. Анализ этих вопросов посвящена данная статья.

Ключевые слова: следственное (розыскное) действие, следственная ситуация, тактический прием, психологическое воздействие, обман, критерии допустимости психологического воздействия.

The countermeasures against the investigation require the application of the different means and methods by the law-enforcement authorities. The adoption of the new Criminal Procedural Code makes possible the development of the means of the cognitive activity, in particular the institute of the covert surveillance and the undisclosed search activity. But it cannot solve all problems concerning the formulation and the application of psychological influence means on the persons who oppose the investigation. This paper is devoted to the study of these issues.

Keywords: investigatory (search) action, investigative situation, tactical option, psychological influence, fraud, the requirement of the psychological influence admissibility.

Процес розслідування злочинів має складний інформаційно-пошуковий характер. Для слідчого злочин завжди є подією минулого. Щоб встановити всі обставини злочину, слідчому необхідно виявити його сліди (відображення), дослідити їх та надати правильну інтерпретацію. Дослідницький, пошуково-пізнавальний характер розслідування, на думку М.В. Костицького, пов'язаний з великими труднощами, оскільки пізнання їх обставин здійснюється ретроспективно,

часом за надзвичайно інтенсивної протидії зацікавлених осіб із досить різноманітними інтересами, які інколи виключають одне одного, свідомо спотворюють істину [1, с. 239–240].

Особливого звучання це положення набуває в сучасних умовах. Відбуваються якісні зміни у структурі й характері злочинності. Збройний конфлікт на території країни, поширення організованої і корумпованої злочинності суттєво ускладнюють умови роботи з розкриття та розслідування злочинів, обумовлюють необхідність пошуку нових рішень та активних заходів щодо удосконалення роботи правоохоронних органів.

Природно, що науки, які вивчають злочинність, розробляють засоби і методи боротьби з нею, у ситуації, що склалася, не можуть залишатися осторонь від вирішення цього завдання. У кримінально-правовій і кримінологічній літературі усталеним є погляд на злочин як специфічний різновид діяльності людини. У криміналістичному аспекті злочин розглядають як реальне явище, специфічний вид діяльності, що обумовлений активною поведінкою злочинця в процесі його взаємодії з навколишнім середовищем, яка породжує зміни, що мають значення для виявлення, розкриття і розслідування злочину [2, с. 48].

Встановлення криміналістичних елементів злочину розпочинається, як правило, з дослідження та аналізу його відображень (наслідків). Характерною рисою сучасного пізнавального процесу є активна протидія розслідуванню з боку зацікавлених осіб. Злочинці заздалегідь розробляють тактику вчинення злочину і приховання його слідів для того, щоб уникнути відповідальності.

З огляду на викладене вище, подолання протидії розслідуванню є похідним елементом об'єктивного процесу доказування причетності особи до злочину. Ця проблема, зазначає Є.І. Макаренко, віддавна привертала увагу криміналістів і спеціалістів у галузі оперативно-розшукової діяльності, але останнім часом набула особливої актуальності й гостроти [3, с. 274].

Уперше поняття “протидія розслідуванню” сформульовано В.М. Карагодіним, який розглядав її як елемент злочинної діяльності, що не охоплюється способом вчинення злочину, визначив її природу, мотивацію, форми і способи [4], а О.Л. Стулін розробив класифікацію цього явища [5, с. 37–41].

Подолання або нейтралізація протидії розслідуванню може здійснюватися різними засобами. Важливого значення в цьому набуває вдосконалення криміналістичної тактики, яка в загальному вигляді полягає в умінні переграти, “обдурити” протидіючу сторону за рахунок маскуванню своїх намірів, спонуканням неправильної оцінки отриманої інформації та відповідних дій і т.п.

Тактику розглядають у двох розуміннях. По-перше, – як частину військового мистецтва, що включає теорію і практику підготовки, організації та ведення бою. По-друге, – це способи, прийоми досягнення певної мети, лінія поведінки когось [6, с. 1229]. З наведеного вище видно, що у другому значенні поняття тактики знайшло відображення у визначенні тактичного прийому в криміналістиці.

Виходячи із визначення тактики як уміння “перехитрити”, “переграти” протидіючу сторону, доцільно проаналізувати питання щодо допустимості рівня та умов застосування прийомів психологічного впливу в криміналістиці та оперативно-розшуковій діяльності.

В тлумачних словниках “обман” розглядається у двох розуміннях. З одного боку, це дії особи, яка намагається ввести когось в оману неправдивими словами, вчинками, діями і т. ін. З іншого боку, це хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, спотвореним відображенням її органами чуття, або уявний образ чого-небудь, що помилково сприймається як дійсний [6, с. 642, 670].

Помилкове уявлення щодо тих чи інших обставин розслідування може сформуватися в особи під впливом різноманітних чинників, які на неї впливають. Ряд із них обумовлюються міркуваннями тактичного характеру. Такі прийоми, зазвичай, в межах закону дозволяють сформувати в особи помилкове сприйняття того, що відбувається. У більшості випадків такі умови й обставини створюються штучно (це зумовлюється розумними строками розкриття злочину), містять у собі елементи невизначеності, але ґрунтуються на об'єктивних процесах і явищах. Наочним прикладом цього може бути побічний допит, сутність якого полягає у з'ясуванні інформації про обставини, прямо не пов'язані з предметом допиту, але такими, що мають значення для встановлення істини.

До можливості застосування тактичних прийомів, які можуть неоднозначно оцінюватися особою, науковці ставляться по-різному. Так, М.О. Чельцов зазначав, що, “виходячи із поняття про соціалістичний ідеал, про моральні устої його носія – робітничого класу, ми повинні відмовитися від застосування у судовій роботі не тільки насилля та погроз, але й обману, хитрощів для добування доказів” [7, с. 122–123]. Цю думку поділяє М.Б. Вандер та зазначає, що у багатьох підручниках з криміналістики значна увага приділяється тактичним рекомендаціям, пов'язаним з використанням юридичної неграмотності підозрюваного або обвинуваченого, низького рівня їх освіти та інтелектуального розвитку. Рекомендуються різноманітні оманні “пастки”, практикується створення видимості повного розкриття злочину, перебільшення поінформованості слідчого про обставини справи, невиправдано широке тлумачення експертних висновків про групову належність об'єктів і т.п. Але в сучасних умовах часто доводиться стикатися з високоосвіченими злочинцями (у тому числі такими, що мають юридичну освіту), які мають витончений інтелект та психологічну проникливість. Вони легко розгадують різноманітні тактичні “пастки” слідчого [8, с. 10–15]. На жаль, конкретних пропозицій щодо можливості застосування нових тактичних прийомів для подолання протидії розслідуванню в роботі не пропонується.

На противагу цьому М.І. Порубов зазначає, що сутність таких прийомів полягає у тому, що від допитуваного тимчасово приховується дійсна мета допиту, формується хибне уявлення про наявність або, навпаки, відсутність у слідчого доказів. Досягають цього створенням певної ситуації при допиті, показом предметів, аналогічних тим, які мають стосунок до злочину, і т.д.

Застосування прийомів, на думку автора, пов'язаних з демонстрацією будь-якого предмета в розрахунок на виникнення у допитуваного певних асоціацій, які свідчать про його причетність до вчиненого злочину, можливе: по-перше, коли є повна, заснована на доказах впевненість слідчого у винності особи; по-друге, якщо точно встановлено, що предмет, який використовується в тактичній комбінації, належить до цієї справи; по-третє, якщо слідчий не посилається на цей предмет як на доказ і не приписує йому неіснуючі якості. Критерієм правомірності прийомів, заснованих на створенні уявлень, має бути абсолютна недопустимість з боку слідчого повідомлення будь-яких спотворених відомостей, стверджень, оперування брехливими посилками, створення штучних ситуацій, що виключають можливість правильного висновку. Хитрість, якщо її розуміти як винахідливість слідчого, є етично виправданим елементом тактичного прийому на учасників кримінального процесу [9, с. 5].

Слід звернути увагу на те, що правової заборони застосування дій, які можуть бути неоднозначно оцінені особою, у сучасній практиці не існує. Так, ч. 2 ст. 11 КПК України забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність,

поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведіння, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність, а стаття 373 КК України передбачає кримінальну відповідальність за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство. У коментарі до цієї статті до незаконних дій відносять шантаж, обман, гіпноз, незаконне обмеження прав потерпілого, його підкуп тощо [10, с. 936]. Визнання певних дій незаконними має важливі правові наслідки, а саме передбачає не моральну, а кримінальну відповідальність. Тому перелік таких дій має бути чітко визначеним у законі подібно до того, як це зроблено щодо обставин, які обтяжують покарання (ст. 67 КК України), або до визначення поняття “катування” у ст. 1 Конвенції проти катування та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів поведіння і покарання. До “катування” віднесені будь-які дії, якими особі навмисно завдаються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, якщо ці дії мають за мету отримання відомостей або зізнання, покарання за вчинені дії, дискримінацію, залякування або примус і якщо воно вчинено державною посадовою особою, котра виступає як офіційна, або за їхнім підбурюванням, з їхнього відома чи мовчазного погодження.

Перелік дій, які можуть бути неправильно оцінені особою і заборонені до застосування, має бути вичерпним. Неможливо, щоб у правовій державі у кожному випадку віднесення тих або інших дій до незаконних залежало від розсуду судді або слідчого, навіть якщо вони достатньо підготовлені спеціалісти. Невизначеність дій і прийомів, які заборонено застосовувати в процесі розкриття злочинів, штучно стримує ініціативу слідчих і співробітників оперативних підрозділів. Вони є потенційними заручниками нечітко визначеної норми і несумлінних посадових осіб, що її застосовують відповідно до своєї правосвідомості, а інколи і на замовлення.

Аналіз слідчих (розшукових) дій, тактичних прийомів і тактичних комбінацій дозволяє помітити у них елементи, які можуть викликати неоднозначну оцінку. Можливість їх застосування у тому чи іншому вигляді передбачено у самому законі. Так, ст. 277 КПК України визначає зміст повідомлення про підозру. Якщо поряд з іншими обставинами у ній має бути вказано зміст підозри та стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру, то посилання на докази не вимагається. На цю обставину звертає увагу В.О. Конова-лова, яка пише, що в практиці розслідування існують тактичні прийоми, які побудовані на приховуванні певної частини інформації, якою володіє слідчий і яку він може використовувати на етапі, що уявляється йому найбільше сприятливим для досягнення поставленої мети. Так, при допиті підозрюваного слідчий не зобов'язаний повідомляти інформацію, якою він володіє, для підтвердження або обґрунтування підозри [11, с. 139]. Такі дії слідчого не обмежують права особи на захист від підозри і вона може його з успіхом реалізувати. Особа має право на захист саме від підозри, а не доказів, на яких вона ґрунтується.

Відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливим. За розголошення таких відомостей передбачається кримінальна відповідальність (ст. 222 КПК України). Отже, ця норма дозволяє слідчому, виходячи із тактичних міркувань, визначати час і обсяг відомостей, з якими може бути ознайомлений підозрюваний.

З наведеного вище вбачається, що можливість використання тактичних прийомів у формі оперування інформацією має законні підстави. У цьому плані слід погодитися з думкою Р.С. Белкіна про те, що настав час відкрито сказати, що і держава визнає допустимість обману в правоохоронній сфері: вона визнала законною оперативно-розшукову діяльність, яка переважно засновується на дезінформації, обмані як засобі виявлення і розслідування злочинів. Обман особи, яка протистоїть оперативному співробітнику, не вважається аморальним. Не застосовуючи обману, неможливо увійти у злочинне угруповання, захопити на гарячому хабарника, вимагача і т.п. Сором'язливе маскування слова “обман” спеціальним терміном “легенда” – суті справи не змінює: без обману частенько неможливо здійснити оперативно-розшукові заходи [12, с. 13–14].

На можливість формування в особи помилкового уявлення про ті чи інші обставини вказує В.М. Стратонов. З метою перевірки правдивості показань слідчий може створити в особи враження про свою необізнаність, звіряючи водночас показання зі своєю інформацією. Може бути, навпаки, коли складається враження про те, що слідчому відомо більше ніж він насправді знає [13, с. 189–197].

Віднесення тактичних прийомів до правомірних чи неправомірних має здійснюватися за їх об'єктивною сутністю, а не назвою, але і назва має відповідати змістові. Доречним з цього приводу є висловлювання М.С. Строговича, який писав, що немає сумнівів у тому, що навмисне “формування помилкового уявлення” у когось є обманом цієї особи, повідомлення їй неправдивих відомостей, а не щось інше. Проте збрехати можна прямо, словами, а можна це зробити більш складним способом – таким чином, що слова і речення самі по собі не є брехливими, але вони так побудовані та подані у такому контексті, висловлені таким тоном і з такою мімікою, що той, кому вони висловлені, брехню сприйме за правду, а правду за брехню. А це є обман, брехня, яка від того, що подана в особливо хитрій формі, не стає допустимою; навпаки, вона набуває особливо нестерпного, незаконного та аморального характеру [14, с. 20].

З огляду на викладене вище, можливо констатувати, що неоднозначна оцінка особою засобів слідчої тактики залежить не від назви тактичного прийому, хоча і це має неабияке значення, а його сутності. Викликати неоднозначну оцінку допитуваної особи можна повною або частковою демонстрацією предметів або документів, які називають “психологічним реагентом”. Одні автори вважають, що ним може бути як об'єкт, який має стосунок до справи, так і аналогічний йому [15, с. 6, 45].

Інші наголошують, що до орбіти судочинства, зокрема допиту, не можна вводити об'єкт (предмет), який заздалегідь не стосується провадження і, більше того, створює хибне уявлення про інформацію, якою володіє слідчий. Такі прийоми містять елементи дезінформації, суперечать етичним вимогам кримінального процесу, а тому не можуть бути рекомендовані [11, с. 138–139].

Яким чином оцінити ситуацію, коли слідчий сам не володіє повною інформацією про об'єкт, але просить допитуваного надати відповідні пояснення. Такий приклад наводить Ян Пешак. Під час раптової ревізії в залізничній касі виявили незначну суму зайвих грошей та деяку невідповідність в касових документах. Касу опечатали, а касира усунули від виконання обов'язків.

Через декілька днів був вчинений злом цієї каси. Ревізія виявила викрадення декількох пачок картонних проїзних квитків на значну суму.

Слідством встановлено, що злом вчинив касир Ш., у квартирі якого провели обшук і виявили два нових, ще не використаних картонних білети. Спочатку слідчий не надав цьому значення, але факт відобразив у протоколі.

Проведені слідчі дії не дали бажаних результатів. Доказів, які б викривали Ш. у вчиненні злому, зібрано не було, і слідчий розпочав допит. Він пред'явив Ш. ці білети і попросив пояснити їх походження, зазначивши при цьому, що щире зізнання може вплинути на міру покарання. Ш. був переконаний, що це саме ті білети, які він сховав у сараї батька своєї дружини, і розповів про обидва злочини [16, с. 139–140].

Якщо аналізувати дії слідчого, то й у них можна помітити елементи обману. По-перше, роз'яснивши значення для особи щирого зізнання слідчий приховав те, що доказів її винності не зібрано. По-друге, незважаючи на те, що білети мали стосунок до справи, бо були вилучені під час обшуку, слідчий не повідомив допитуваного про місце, де вони були виявлені.

Наскільки б змінилася ситуація, якби слідчий узяв пачку таких білетів або значну кількість, поклав їх осторонь в кабінеті і створив умови, щоб підозрюваний помітив їх начебто випадково. Якщо вважати такі об'єкти “психологічним реагентом”, вони викличуть відповідну реакцію допитуваного навіть тоді, коли слідчий про них не буде нічого питати. Для необізнаної особи, а у деяких випадках і обізнаної, але із сильною психікою і попередньою підготовкою до такої ситуації, зазначені об'єкти залишаться байдужими і вона на них не відреагує. Питання про етичність демонстрації таких об'єктів навіть не постане. В кабінеті слідчого можуть знаходитись й інші об'єкти, які також не викличуть реакцію допитуваного.

Інакше намагаються оцінити ситуацію, коли предмет викликає відповідну реакцію і особа дає показання щодо вчинення злочину. На нашу думку, у таких ситуаціях особа вільна в оцінюванні сприйнятих фактичних даних і прийнятті рішення. Вона може взагалі не виявити зовнішньої реакції на предмет, який побачить. Навіть на пропозицію слідчого дати пояснення про цей об'єкт особа може відмовитися або заявити, що бачить вперше. Тоді навряд чи слід в категоричній формі заперечувати можливість використання об'єктів аналогів для психологічного впливу на допитуваного. До того ж зазначимо, що застосування таких прийомів відбувається в умовах підвищеного тактичного ризику і вимагає від слідчого ретельної підготовки. Незначні, на перший погляд, дрібниці можуть бути сприйняті допитуваним, підказати йому, що це недійсний об'єкт, а тому слідчий блефує. Помилкою слідчого може скористатися зацікавлена особа.

Оскільки наперед неможливо передбачити усі форми діяльності і поведінки слідчого, які можуть бути неправильно (перекручено) сприйняті особою, що бере участь у слідчій дії, необхідно визначити критерій допустимості психологічного впливу на досудовому провадженні. Ним, як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, слід розглядати можливість або неможливість свободи вибору особою своєї позиції у спілкуванні, висловлювань, вчинків, поведінки, якщо певні обмеження прямо не передбачені законом [17, с. 63].

За будь-яких умов особа повинна мати можливість вільно сприймати інформацію, аналізувати її й без примусу приймати рішення. У будь-який час підозрюваний може відмовитися давати показання, якщо для цього з'являться відповідні підстави. Відповідно до ст. 63 Конституції України правом відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів можуть скористатися свідок і потерпілий.

Насамкінець зазначимо, що психологічний вплив є невід'ємним елементом як слідчої тактики взагалі, так і кожного конкретного тактичного прийому зокрема та сприяє подоланню протидії розслідуванню. Форма, методи і прийоми його застосування мають відповідати загальному критерію допустимості тактичних прийомів у кримінальне провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Костицкий М.В.* Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицкий. – К. : Вища школа, 1990. – 257 с.
2. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.
3. *Макаренко Є.І.* Сучасні проблеми використання криміналістичних засобів і методів у протидії злочинності / Є.І. Макаренко // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2(5). – С. 274–289.
4. *Карагодин В.Н.* Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / В.Н. Карагодин. – Екатеринбург, 1992. – 52 с.
5. *Стулин О.Л.* Классификация видов противодействия / О.Л. Стулин // Росс. следователь. – 1999. – № 5. – С. 37–41.
6. Великий глумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
7. *Чельцов-Бебутов М.А.* Советский уголовный процесс / М.А. Чельцов-Бебутов. – Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1929. – 338 с.
8. *Вандер М.Б.* Особенности расследования преступлений в современной криминальной обстановке / М.Б. Вандер // Вестник криминалистики. – Вып. 3 (7). – М. : Спарк, 2003. – С. 10–15.
9. *Порубов Н.И.* Криминалистическая тактика : этические проблемы / Н.И. Порубов // Проблемы криминалистики : сб. науч. тр. – Мн. : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2003. – С. 4–8.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон, А.С.К., 2001. – 936 с.
11. *Коновалова В.Е.* Допрос : тактика и психология / В.Е. Коновалова – Х. : Консум, 1999. – 156 с.
12. *Белкин Р.С.* Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел / Р.С. Белкин. – М., 1999. – 24 с.
13. *Стратонов В.М.* Психологічні особливості роботи слідчого на досудовому слідстві / В.М. Стратонов // Науковий вісник НАВСУ. – 2001. – № 5. – С. 189–197.
14. *Строгович М.С.* Проблемы судебной этики / М.С. Строгович. – М. : Наука, 1974. – 272 с.
15. *Филонов Л.Б.* Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства / Л.Б. Филонов. – М. : Изд-во при Моск. ун-те, 1979. – 99 с.
16. *Пещак Ян.* Следственные версии / Ян Пещак. – М. : Прогресс, 1976. – 228 с.
17. *Гончаренко В.Г.* Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В.Г. Гончаренко. – К. : Академія адвокатури України, 2008. – 280 с.

Отримано 02.12.2015